

БИНЧИКИ В КУЛЬТУРНІЙ ТРАДИЦІЇ УКРАЇНИ КІНЦЯ ХІХ — СЕРЕДИНИ ХХ СТОЛІТТЯ

Постановка проблеми. Деякі форми української кераміки побутують на наших землях з давніх-давен, інші з'являються у процесах трансформацій і запозичень. Так, досить незвичною і рідкісною формою, поширеною у вітчизняному гончарстві до середини ХХ століття (переважно: кінець ХІХ ст.— 1960-ті) є бинчик. Ця посудина, швидше за все, похідна від горщика-польовика, який брали з собою селяни під час сезонних аграрних робіт, позаяк має верхнє вухо над горловиною. Але досі не було здійснено дослідження цих рідкісних форм гончарних виробів, частина з яких потребує консервації та реставрації.

Актуальність дослідження. Оскільки кераміка кожного народу завжди була і лишається однією з найвагоміших ознак ідентичності, слід зупинитися детальніше на бинчиках, як специфічній категорії форм для певних функціональних потреб.

На думку відомого фахівця з українського гончарства Лесі Данченко, керамічні бинчики з'явилися у вітчизняному побуті до кінця ХІХ ст. [2]. Оскільки у колекції дослідниці зберігається посудина, виготовлена на околицях м. Умань Черкаської області, прикрашена ліпленим декором у вигляді повторюваних барельєфних фризів з чергування шестикрилих серафимів і двоголових орлів, датуватися вона може тільки дореволюційним періодом. Адже пізніше всі прояви сакрального в мистецтві насильницьки викоринювалися.

За характером прикрас окресленого твору відчутні аналогії з пластичним декором лампад, всенощників та інших творів групи ритуальних предметів Києво-Межигірської фаянсової фабрики (Київщина), а також із скульптурними серафимами Волокитинської фарфорової фабрики (Чернігівщина-Сумщина). Обидва вказані виробництва продукували сакральний сегмент творів впродовж 1840–1850-х.

У Межигір'ї опанувати згадані твори почали раніше, з самого кінця 1810-х — початку 1820-х. Однак у середині 1820-х був відчутний значний спад

виробництва, пов'язаний із дозволом на ввезення англійського фаянсу 1819 р. тому продукція цієї групи підприємства була розширена ближче до межі 1820–1830-х, а постійного споживача знайшла пізніше, у 1840-х, коли було запроваджено випуск, крім так званих «малахітових», і «гіпюрових» і творів з ліпленням у бузково-блакитній поливі.

Останні публікації за темою дослідження. Спеціальних розвідок бинчикам присвячено не було. В одному зі звітів ВУАКу, що зберігається в архіві Інституту археології, під 1928 р. фігурує опис бинчика — глекоподібної посудини з верхнім вухом (принагідна подяка за надання інформації керамологу Анатолію Щербаню). Описує її як продукцію артілі с. Цвітне на Кіровоградщині художник Михайло Михайлович Дяченко. Однак, до 1960-х, цей термін не набув поширення, поки не вийшли друком публікації керамологів Юрія Лашука [5], Лесі Данченко [2]. Названа дослідниця згадує сьогодні, що вживала дефініцію відповідно до народної назви Київщини-Черкащини-Кіровоградщини.

Про сакральні вироби Волокитинського фарфорового заводу та Києво-Межигірської фаянсової фабрики в останні роки вийшла друком низка публікацій Ольги Школьної. Ілюстративний ряд за темою бинчиків публікували Галина Івашків [3; 6], Олена Клименко [4], колектив авторів Національного музею українського гончарства у с. Опішному Зіньківського району Полтавської обл. Згадувала бинчики у своїх розвідках про Дибинці сучасний етнолог Олена Щербань [11].

Суть дослідження. Основний ареал побутування таких посудин обмежується Середньою Наддніпряниною: Київщиною (Дибинці, Васильків) — Кіровоградщиною (Цвітне) — Черкащиною (Канівщина, Уманщина).

Етимологія слова «бинчик» не є до кінця зрозумілою. Можливо, термін походить від дієслова «бинчати» («бзичати») — цебто дзичати, видавати звук, близький до дзичання бджіл або хрущів. Крім цього тлумачення, за словником української мови Б. Грінченка впливає, що «бинь-бинь» — це був призив для корів [9]. Якщо перше значення терміну може бути пов'язане із звуками бродіння квасу, медовухи, то друге — асоціюється із викликом корів для доїння корів. Хоча може бути й інший варіант — запозичення з мов оточення, або зжужмленості, скорочення слова «бідончик», переінакшеного у більш легку для вимови форму.

Виходячи з довгастої форми посуду, зрозуміло, що його призначення — зберігання та перенесення рідин або ягід (бо, як відомо з української народної казки про лисицю та журавля, брати щось із дна високої посудини вкрай незручно при неширокому верхньому отворі). Враховуючи конструкцію ручки, вкрити накривкою ємність понад горловиною цього виробу досить важко. Це означає, що посуд використовувався не на довгі проміжки часу, як-от збиран-

Виставковий стелаж з бинчиками. Фото початку XX ст.

ня ягід в лісі або саду (після чого останні пересипалися у більш зручну посудину, котру не потрібно було повсякчас носити) або тимчасове тримання рідин.

Проте напої, швидше за все, тримались у них в'язкої чи густої консистенції, оскільки бинчики мали широке горло (можливо, для додавання інгредієнтів з метою розмішування, наприклад, ягідного варення). Такими є молоко або кисіль, вино, квас, медовуха, оскільки у народному побуті для тих рідин, що добре проливаються, прийнято робити вужчі горловини, найчастіше під корок (з метою запобігання просипання пилу до посудини, потрапляння комах чи шкідливих бактерій тощо). Імовірно за все ті інгредієнти, що трималися в цих посудинах, прикривалися на столі серветкою або шматочком марлі.

Крім того, за наявності вужчих венець і ширшого корпусу (тулуба) або/та подвійного дна, легше тримати напої прохолодними. При попаданні сонячного проміння крізь ширший отвір рідина швидше прогрівається. Можливо, подібні вироби слугували для омовіння або для зберігання дезінфікованої води зі шматочками фруктів — лимоном, чи квітами-травами — трояндовими пелюстками, листям м'яти, які кладуться відразу при подаванні посуду до столу. Якщо так, то бинчики — це передусім празниковий посуд і такий, який не потребує тривалого зберігання рідини (або ягід).

Судячи з характеру оздоблення виробів, частина з них дійсно мала небуденний декор як для святкового столу. Що стосується еволюції форми, окремі збережені зразки досить приземкуватих пропорцій бинчика відбрунькувалися від горщика-польовика досить архаїчної форми, відомої ще з Стародавньої Русі (особливо у різновиді здвоєних форм так званих «двійнят-солечат»). Поширення виробів пов'язане зі збутом гончарської продукції Середньої Наддніпрянщини до Півдня та Заходу України й Молдавії. У першу чергу — з с. Цвітного (тепер — Олександрівського р-ну Кіровоградської обл.). Донині подібні посудини виготовляють у Молдові (назва не відома). Частина предметів тут має вигляд кринки з верхньою ручкою, частина — глека з бічним і верхнім вухами одночасно.

Що ж стосується українських аналогів, на кінець ХХ ст. місцеві гончарі вже припинили виробляти бинчики. Мода на них як сегмента сакрально-ритуальних посудин тривала впродовж кінця ХІХ — початку ХХ ст. [5, с. 84]. Другою хвилею цікавості були експерименти майстрів наступного покоління 1930–1960-х. Це, очевидно, було пов'язане з радянськими тенденціями взаємозбагачення народів, їх асиміляції, що віталась у Країні Рад, яка селекціонувала радянське мистецтво.

За інформацією Олени Клименко, посудина з верхнім вухом з Опішного Зіньківського району Полтавської області, що іменується «глеком для свяченої води» є відгомном знайденої в оточуючих гончарних центрах форми. Її автор

Вироби сакрального призначення.

Шестикрилий серафим.

Лампади. 1820–1850-ті

Ритуальний посуд. Бинчики і «глеки для свяченої води»

відомий — це місцевий мешканець, гончар Іван Демидович Дацінька, котрий виготовив виріб у межах 1950–1960-х. Судячи з усього, у подібних посудинах тримали свячену воду, принесену з церкви після Водохреща. Також ними могли користуватися для ритуальних або обрядових потреб священики в храмі (об-

прискування вірян, підготовка води для купелі на хрещення тощо) або під час освячення помешкань, відвідування хворих.

Слоїкоподібна аналогія знайдена Галиною Івашків серед посуду Херсонщини (на димленому тулубі виробу крейдою (?) нанесений ледь помітний хрест). В одній зі своїх публікацій Олена Клименко наводить чорнополів'яний вазо-подібний бинчик з с. Великий Токмак Запорізької області, цебто з Півдня України [4].

У будь-якому випадку даний тип посудини є рідкісним, хоча зустрічався упродовж перших двох третин ХХ століття в діапазоні від Заходу до Півдня України. У ХХ ст. свячену воду замінили на молоко на святковому, у першу чергу великодньому, столі. Перед тим в асортименті виробів дибинецьких майстрів зустрічалися всенощники (збірка НМУНДМ), миски, декоровані херувимами. Деякі посудини вживали для збирання ягід. У цьому випадку їх іменували *набірак*. Судячи з назви, посудиною могли зачерпувати воду в криниці або діжці, використовуючи її як ківш-цеберу (тобто набирали рідину). Дочка відомого спадкового дибинецького майстра Івана Васильовича Масюка Надія Іванівна пригадує, що бинчики батько робив для молока. (Зауважимо, що Дибинці від 1800 р. входили до Канівського повіту Київської губернії, а від 1923 р. — Богуславського району Київської області).

У Дибинцях, де керамічні двійнята-соленчата заввишки 30,4 см відомі від ХVІІ ст. (інв. № К-295, збірка НМУНДМ), походження бинчиків має автохтонну природу. Таку саму висоту мають датовані початком ХХ ст. і поодинокі бинчики колекції (інв. № К-294, висота 30,4 см, інв. № К-245, висота 29,5 см) автора Л. Тридіда. З огляду на ідентичність розмірів можна висунути припущення, що, можливо, генеза окреслених творів взаємопов'язана.

Ці та інші давні вироби згаданої групи з колекції НМУНДМ здебільшого мають відколи і потребують проведення ретельних консерваційних і реставраційних робіт. Також у НМУНДМ зберігається два дибинецькі бинчики віком п'ятдесят років (1964 р.). Їх автором був Василь Каленикович Масюк 1900 р. н. (інв. № К-3713, висота 24,1 см, інв. № К-3804, висота 23 см). Всі чотири — глина, формування на гончарному крузі, ліплення, глазур (три перші), розпис. В останньому застосовано техніку поливування, а у попередньому — підглазурного розпису ангобами.

П'ять одиниць бинчиків (за даними зберігача С. М. Прохаського), у тому числі два з підполивним розписом, зберігаються у фондах Національного музею народної архітектури та побуту України у Пирогово. Три примірники є в колекції Національного центру народної культури «Музей Івана Гончара в Києві». Один з них з Черкаської обл. (населений пункт не встановлений) називається рунгелик (вірогідно, від перекрученого польського «ронделік» — кас-

трулька, горщик, ринка, пательня, діалектно — черпак для води, ківш із держакком, за допомогою якого зачерпують воду із криниці). Виріб датований серединою ХХ ст. Ще два, що іменуються бинчик, приблизно того ж часу виготовлення, також полив'яні, без розпису, походять з с. Малютянки (Малютинці) Васильківського р-ну Київської обл. та з Вінницької обл. (місце виявлення). Зустрічаються поодинокі бинчики і в музеях Черкащини (здебільшого без розпису, напівполив'яні — приблизно до половини посудини).

Загалом, побутові бинчики були характерні в Україні не для міської, а саме для селянської культури. Форми цих керамічних виробів поділяються на кілька основних різновидів: горщикоподібну, слоїкоподібну або цебероподібну, кринкоподібну, бідноподібну з різною вистою вінець і пропорціями тулуба, глекоподібну/цебероподібну і вазоподібну.

Авторами найошатніших празникових творів, щедро декорованих, виготовлених у с. Дибинці на Київщині, могли бути лише кілька майстрів. Це, насамперед (за архівами), Вакула і Каленик Масюк, брати Тридід, брати Гарнаги [11].

Серед сучасних колекціонерів бинчиків є і колишній Президент України В. Ющенко, у збірці якого представлений традиційний виріб без розпису ХІХ ст. з с. Цвітне Олександрівського р-ну Кіровоградської обл.

Якщо в Україні до останньої третини ХХ ст. традиція виготовлення бинчиків припинилась, то у Молдові до самого кінця ХХ ст. побутовали такі посудини. Крім виробів кшталту набіраків, у наших сусідів відомі різновиди форм у вигляді глека з додатковою бічною ручкою.

У Молдові, краї виноробства, у досить високих посудинах кшталту бинчиків могли тримати вино, брагу за аналогіями з бондарським посудом [1]. У сучасному російському станковізованому мистецтві кераміки також форми з верхньою ручкою призначені для продуктів бродіння — у першу чергу це квасники [7]. За конструктивними ознаками впливає, що ємність з носиком призначалася для напоїв чи рідин, без нього — у першу чергу на набирання ягід.

Висновки. Отже, бинчики (набіраки, рунгелики) відомі в українському гончарстві з кінця ХІХ ст. Їх виготовляли у Середній Наддніпрянщині до 1960-х, епізодично протягом окресленого хронологічного періоду й у інших етнокультурних регіонах. Наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст. ритуальні предмети цієї групи виконували гончарі Уманщини на землях нинішньої Черкащини, а також у Дибинцях на Богуславщині. Протягом першої третини ХХ століття такі твори побутового і празникового призначення виробляли у Василькові на Київщині, у Цвітному на Кіровоградщині. Пізніше опанували цей тип посудин мешканці Опішного.

За типологією форм бинчики поділяються на горщикоподібні, слоїкоподібні, кринкоподібні, глекоподібні, бідноподібні, вазоподібні, цебероподібні.

В окремих випадках мають носики для зливу рідини, в інших — ні. Щодо функції — вони розшаровуються на три основні групи: ритуальні, празникові та щоденні побутові. Розмір їх залежав від потреб церковної громади (кількості осіб приходу чи чисельності таких посудин для пастви), або вимог хатнього вжитку окремих родин. Декор бинчиків вирізнявся відповідно до функції предмету (з пластичними елементами у вигляді серафимів, мальованими хрестами — ритуальні посудини; розписні, ошатно декоровані — празникові; глазуровані, полив'яні, димлені, лощені — щоденні побутові у залежності від звичаїв етнокультурного регіону — місця створення). Бинчики, рунгелики, набіраки потребують уважнішого ставлення до збереження, введення інформації про них до наукового обігу, музейного вжитку, зокрема, музеїв просто неба, етнографічного та керамологічного спрямування.

Перспективи подальших досліджень варто пов'язувати з уточненням існуючих даних про бинчики різних етнокультурних регіонів України, аналізом їх художніх особливостей і стилістики.

1. Вино — главная гордость Молдовы // <http://globus-tur.md/country.php?id=115>; <http://turizmik.ru/flow/dostoprimechatelnosti/post/tradicii-moldovy-solnechnyj-kraj-muzyki-i-vinodelija-6005/> [електронні ресурси]. — Знімки сторінок на 26.04.2014 р.
2. Данченко О. Народна кераміка Наддніпрянщини. — К., 1969.
3. Івашків Г. Декор української кераміки. — Львів, 2007.
4. Клименко О. Гончарство // Історія декоративного мистецтва України: У 5 т. — К., 2011. — Т. 4.
5. Лащук Ю. П. Кераміка // Українське декоративно-прикладне мистецтво: Нариси з історії. — Львів, 1969. — С. 84–88.
6. Мальована кераміка Косова і Пістия XIX — початку XX століть / Упоряд. Г. Івашків, Т. Лозинський. — Львів, 2012.
7. Мусина Р. Р. Российская традиционная керамика. — М., 2011. — С. 147.
8. Пасічник Н. Дибинецька кераміка // Народне мистецтво / Національна спілка майстрів народного мистецтва України, 2001. — № 3/4. — С. 30–32.
9. Словарь української мови / Упоряд. Б. Грінченко: В 4 т. — К., 1996. — Т. 1: А–Ж. — С. 56.
10. Терещенко Н. Художньо-технологічні особливості керамічних виробів Дибинців — основного осередку кераміки Наддніпрянщини XX століття // Традиції та новачі у вищій архітектурно-художній освіті. — Х., 2009. — № 3/4. — С. 70–74.
11. Щербань О. Гончарство Київщини // Блог Олени Щербань. — http://olenasunny.blogspot.com/2011/11/blog-post_7720.html [електронний ресурс]. — Знімок сторінки на 27.03.2014.

Анотація. Статтю присвячено рідкісному різновидові керамічного посуду в українському гончарстві — бинчикові. Цей тип форми, подібної одночасно до горщика-польовика, глечика, слоїка, кринки і бідона, побутував у Середній Наддніпрянщині протягом кінця ХІХ — першої половини ХХ ст., а також зрідка зустрічався й у інших місцевостях України — на Півдні (терени сучасної Запорізької та Херсонської областей, Таврія) та Заході (землі нинішньої Чернівецької області, Буковина). Для побуту наших сусідів — росіян, білорусів, поляків бинчик не є характерний. У різних етнокультурних регіонах України цей посуд вживався здебільшого для свяченої води, молока, збирання ягід.

Ключові слова: бинчик, набирак, рунгелик, Середня Наддніпрянщина, кінець ХІХ — середина ХХ ст.

Аннотация. Статья посвящена редкой разновидности керамической посуды в украинском гончарстве — бынчику. Этот тип формы, близкой одновременно к горшку-полевику, кувшину, банке, крынке и бидону, бытовал на Среднем Поднепровье в течение конца ХІХ — первой половины ХХ столетия, а также изредка встречался и в других местностях Украины — на Юге (территории современных Запорожской и Херсонской областей, Таврия) и Западе (земли нынешней Черновицкой области, Буковина). Для быта наших соседей — россиян, белорусов, поляков бынчик не является характерным. В разных этнокультурных регионах Украины эта посуда употреблялась большей частью для священной воды, молока, собирания ягод.

Ключевые слова: бынчик, набирак, рунгелык, Среднее Поднепровье, конец ХІХ — середина ХХ в.

Summary. The article devoted to searching of rare version of ceramic ware in the Ukrainian pottery — byntchik. This type of the form is like to a field-pot, a jug, a bank, a krynka and a can. It was joint on Average of the territories about Dnepr during end ХІХ — first half ХХ of century. Also byntchiks met occasionally in other districts of Ukraine — in the South (territory of modern Zaporozhye and Kherson areas, Taurida) and the West (the earth of present Chernovitsky areas, Bukovina). Byntchiks are not characteristic for a life of our neighbors — Russians, Byelorussians, Poles. This ware was used mostly for sacred water, milk, a set of berries in different ethnocultural regions of Ukraine.

Keywords: byntchik, nabirak, rungelyk, the earths about Dnepr, end ХІХ — middle ХХ of century.